

УДК 821.161.2-3.09

О.М. Мельничук

ФАУСТІВСЬКІ МЕТАМОРФОЗИ В СИМВОЛІСТСЬКІЙ ДРАМІ ЯКОВА МАМОНТОВА «ДІВЧИНА З АРФОЮ»

Звернення до творчого спадку вітчизняних діячів культурно-мистецького процесу початку ХХ століття завжди на часі. Особливо, коли йдеться про таку постать, як Я.Мамонтов, творчість якого була несправедливо забута і досі ще не досліджена належним чином.

Народився письменник у селянській родині на Сумщині – на хуторі Стріличному. Сьогодні ж відомий світові як поет і новеліст, історик театру і теоретик драми, педагог, театральний критик і драматург.

Науковий аналіз мистецького доробку Якова Мамонтова нині лише розгортається. Доречно назвати праці Й.Кисельова, Ю.Костюка, М.Острика, А.Кравченка, Н.Щур, окремі дисертаційні дослідження (Г.Семенюк, С.Хороб, О.Гудзенко та ін.). Що ж стосується синтетичних праць, спеціально присвячених аналізу символістської драматургії митця, то їх на сьогодні поки що не існує.

У світлі нового часу вимагає ґрунтовного переосмислення чи не весь творчий доробок митця, а особливо його рання символістська драматургія, яка у своїх ідейно-типологічних зв'язках та індивідуальній своєрідності поряд із творами Лесі Українки, В.Винниченка, О.Олеся, С.Черкасенка та ін. гідно презентує українське модерне мистецтво в європейському культурному просторі.

Мета статті – проаналізувати символістську драму Я.Мамонтова «Дівчина з арфою», виявити проблематику, впливи та художню своєрідність. Осягнення драматургії письменника допоможе не тільки окреслити його світоглядні засади, але й виявити естетичні домінанти на рівні ідей, поетики, стилю.

На драматургічну творчість Я.Мамонтова значною мірою вплинув європейський та український модерн. Свою першу ліричну драму «Дівчина з арфою», як стверджують науковці, він розпочав писати ще в 1914 році, а завершив у 1918 році. Невдовзі п'єса була опублікована в журналі «Шлях», а згодом поставлена на сцені. За свідченням М.Гарсмен, постановку здійснив режисер О.Загаров у тодішньому Київському (тепер – Дніпропетровському) театрі ім. Т.Шевченка. Це окрило молодого драматурга й він всю свою творчу увагу переключає з поезії на драму...» [1; 9], – зазначає Ю.Костюк.

Ранню драматургію Я.Мамонтова, зокрема п'єсу «Дівчина з арфою» доцільно розглядати в контексті символістської драматургії. За визначенням самого драматурга, назва п'єси «набуває символічного характеру (пригадаймо «Арфами, арфами...» П.Тичини, «Як тільки на арфі плачевній» Д.Загула)», – як стверджує О.Беляєва [2; 176]. А ще у ліричному вірші Я.Мамонтова «Міський парк» дзвенять «осінні арфи старого парку» [3; 539]. Чому саме арфа? Одна з особливостей цього музичного інструменту полягає в довжині звуку, який різко обірвати неможливо, він звучить довгим відлунням.

Разом із тим, за нашим припущенням, у цій п'єсі знайшла своє відображення і ібсенівська арфа («Будівничий Сольнес»). Цікаво зазначити, що рекомендував до друку п'єсу Я.Мамонтова його земляк, уродженець Сумщини – О.Олесь, якого Я.Мамонтов вважав єдиним «чистим символістом» серед українських драматургів початку ХХ ст. [4; 76].

П'єса частіше за інші твори драматурга ставала об'єктом досліджень науковців, серед яких О.Білецький, О.Беляєва, С.Хороб, Н.Щур, О.Кобилецька, Г.Семенюк та ін. Зокрема назва п'єси та визначений автором жанр привертає увагу багатьох дослідників. Н.Щур у статтях «Художня своєрідність ранньої драматургії Я.А.Мамонтова» та «Модерна драма Я.Мамонтова», розмірковує про «музичність світосприйняття драматурга» [5; 290, 4; 76].

О.Беляєва у статті «Родо-жанрова природа ліричної драми Я.Мамонтова «Дівчина з арфою» (аспекти містифікації)» зазначає, що «визначенням «лірична» драма Я.Мамонтов підкреслив суб'єктивність візії свого героя, яка не стикається з тим, що відбувається в реальній дійсності. Уявлення героя про дівчину з арфою очужується, іронічно дистанціюється від світосприйняття інших персонажів» [2; 176]. Й.Кисельов же дає визначення цій драмі – «символічна» [6; 45].

У творі автор порушує проблему випробування покликанням. Головний герой п'єси професор-біолог Будновський, розчаровується в науковій діяльності після років, фанатично відданих науці. За словами Віри Марківни, дружини професора, в його душі утворилась «органічна розколина, що з кожним днем глибшає» [7; 148]. Однією з причин стала трагічна смерть доньки Ірини. Саме на неї надзвичайно схожа напівбожевільна вулична жебрачка, що заробляє співом та грою на арфі, яку одного разу побачив професор. Її пісня справила на Будновського велике враження. Після довгих роздумів, він вирішує покинути кафедру і поїхати до далекого невідомого острова, про який співала дівчина. Але перед від'їздом скасовує це рішення. Актом суїциду у власному кабінеті закінчує життя напівбожевільний професор.

Цілком слушною є думка багатьох науковців стосовно того, що п'єса «Дівчина з арфою» є своєрідною спробою втілення засад модернізму. У ній, як і в інших творах раннього періоду творчості, автор порушує проблему взаємостосунків трагічного героя і суспільства, а ключовим мотивом є мотив «покликання». Що ж до колізії героя, то тут думки науковців дещо різняться. Й.Кисельов вважає, що Я.Мамонтов у творі намагався розв'язувати проблему «цивілізація і природа» [6; 45]. До такої думки, певною мірою близький і А.Кравченко, який стверджує, що «в основі твору – конфлікт на зламі століть: криза науки, усвідомлення небезпеки, що таїть у собі технічний прогрес. Ці питання постають у суголоссі з мистецькою атмосферою початку ХХ ст.» [8; 399]. Ю.Костюк, у свою чергу, переконаний, що професор Будновський все ж «опиняється перед вибором: або покликання (і служіння Науці, Музі), або родина» [1; 10].

Такі різнобічні думки науковців, безперечно, є наслідком остаточної невизначеності, ба, радше, невиразної позиції автора. Як зазначав Й.Кисельов, «нестійкість світогляду раннього Мамонтова, хисткість його творчих позицій породили нечіткість ідейного задуму п'єси, суперечливість драматичного конфлікту, неясність фіналів» [6; 59]. Та, зрештою, неабиякий вплив на драматурга мало одразу чимало мистецьких течій, філософських ідей (Ніцше, Фрейд, Шопенгауер, Шпенглер та ін.), адже «грунтовною опорою літературного модерну була й філософська думка» [9; 197], як стверджує Я.Поліщук.

Щоб глибше зрозуміти драматурга, варто звернутися до Мамонтова-поета. Як зазначає Ю.Костюк, для всієї його ранньої творчості «характерне постійне хитання між тематикою, що тяжіє до соціальних мотивів, і тематикою чисто пейзажної, камерної лірики» [1; 8]. У драмі «Дівчина з арфою» знаходимо відлуння 4 поезій Я.Мамонтова: «Пілігрими», «По той бік» (1913 р.), «Визволення», «Хочу пустелі» (1914 р.). Вірш «Пілігрими» переспівується у IV акті. Тут не обійшлося й без автобіографічних моментів.

Ан. Пет. (з тихою усмішкою): *А я замолоду мав нахил до поезії. Навіть вірші писав. Для себе, розуміється... А вчора вечором, переглядаючи свої папери, знайшов маленького віршика, що як-то заховався од того давнього часу. Віршик той називається «Пілігрим» і мені він дуже сподобався /.../ Коли я писав сей вірш, то, розуміється, хотів, щоби він був, до певної міри, пророчим для самого автора. Воно, власне так і сталося. Тільки останній акорд не справдився... [7; 171].*

Щодо «останнього акорду», то він, очевидно, запозичений з поезії Я.Мамонтова «Пілігрими». Порівняймо останні строфи двох поетичних творів:

*«...Під сонцем, зливою і градом
Йди, крізь нетрі і піски!
Скінчиться путь Господнім садом*

*І завітчають хрест вінки» [7; 171] («Пілігрим» («Дівчина з арфою»)),
«...Дарма: ідуть пілігрими.
В безвість проходять, пливають.
Гинуть одні, і за ними
Другі обранці встають» [3; 537] («Пілігрими» (1913 р.)).*

Варто зауважити, що на цій поезії виразно позначились сецесійні мотиви та образи. «Гра уяви, гра образів, гра смислів та символів – це живий світ сецесії у живописі, архітектурі, поезії чи драматургії на межі віків /.../ загалом сецесійні образи ніби унаочнювали основні модерні топоси, утверджені в європейському мистецтві схилку ХІХ століття, – стверджує Я.Поліщук і провадить далі, – у стилістиці східноукраїнського модерну, мабуть, найцікавіші для спостереження топоси ліричного героя як мандрівця із перехідними станами його внутрішнього самоаналізу, божемного поета-пророка, а також суперечливий портрет міста, що чи не вперше в нашій літературі виступає як естетизована модель буття. Топос блукача-схимника – типово сецесійний» [9; 208].

«Перша п'єса Я.Мамонтова «Дівчина з арфою» – зазначає Ю.Костюк, – характерна мішаниною стильових засобів. Коли перший, третій і четвертий її акти написані у виразно реалістичній манері психологічної драми, то другий акт – це суцільна символіка. Вона впадає в око вже в початкових фразах авторської ремарки» [1; 10]. Науковець також звертає увагу на те, що драматург у різних тональностях подає опис вітальні (реалістичний) та кабінету ученого, «від самої обстановки якого віє символікою, що межує з містикою» [1; 10]. Дещо іншу думку відстоює О.Беляєва. На її переконання ознаки символічності у драмі «вироблено штучно – виникає ефект імітації символістського дискурсу, що повинно було містифікувати читача. Візійні образи п'єси – статуя Науки, Наукові Абстракції, Фея, Казка – скоріше набувають алегоричного характеру» [2; 177]. Таку думку поділяє і Н.Щур, додаючи, що символічним у творі можна вважати лише образ дівчини з арфою: це і реальна особа, і «живий символ» тієї мрії, що плекав професор до зустрічі з нею [4; 77].

Ан. Пет.: ...*Дівчина з арфою – се ... тільки живий символ моєї мрії* [7; 151].

За нашим же припущенням, символічно прочитуються і мають часове навантаження образи покійної доньки професора Ірини (минуле), дівчини з арфою (теперішнє) і онуки Марусеньки (майбутнє).

Важливо, що у драмі «Дівчина з арфою» зароджуються на проблемному, стилістичному, естетичному рівні ідеї, які знайдуть своє втілення і в наступних творах Я.Мамонтова. Як от прийом «живого символу», який зустрічаємо у п'єсах «Над безоднею» (1919-1920 рр.), «Веселий Хам» (1922 р.) та ін.

Вартим уваги є й той факт, що, власне, у репліці героя другого плану, лікаря Рубана, якого А.Матющенко назвала просто «стороннім спостерігачем-резонером» [10; 55], знаходимо пояснення ідейного задуму автора. Зауважимо, що у наступних драмах ця особливість переросте у певну і незмінну тенденцію.

Ів. Вас.: *Ну, я певен, що через дуже короткий час од твого роману з арфою не зостанеться ніякого сліду і все буде гаразд. Для того, щоби бути Фаустом, ти мав Маргариту, sui generis, але не мав Міфестофеля...* [7; 170].

За нашим припущенням, з професором відбулася фаустівська метаморфоза. Характерно, що у європейській думці періоду модернізму побутувала ревізія християнства, як слушно зауважив Я.Поліщук. «Після ніцшеанського заперечення Бога утвердженням культу надлюдини європейські інтелектуали віднаходять нові й нові аргументи на користь мислячої, творчої, вищою мірою суверенної людської особистості, що прагне емансипації; її пригнічує зверхність Бога, як пригнічує і роль раба у Божому світі; вона стає на шлях відвертого бунту проти Бога в його екстатичності та маєстатності. Так зростає на силі нова «фаустівська душа» європейської культури. Сутність цієї душі, за визнанням О.Шпенглера, – це «спрага безмірного» (курсив – Я.П.) [9; 237].

Герой Я.Мамонтова професор Будновський сам виносить собі вирок і сам приводить

його у виконання, беручи на себе функції Творця. Не випадково лікар Рубан називає його «Юпітером». Адже в римській міфології Юпітер – верховний бог, цар, батько богів і людей. І відомо, що гнів робив Юпітера несправедливим.

У праці «Наратив християнської символіки в модерній українській поезії» Я.Поліщук приходять до висновку, що в українській літературі «виникає колізія фаустівської й аполлонівської сутності людини, а драматична доба суспільних катаклізмів, що була для неї тлом, загострює, драматизує цю колізію» [9; 231]. Переконливе підтвердження цьому знаходимо і в п'єсі Я.Мамонтова.

Має місце у творі й антитеза людське – звіряче, яка також буде продовжуватись в наступних творах («Захід», «Коли народ визволяється», «Ave, Maria»). У вирішенні образу професора Будновського Я.Мамонтова простежується вплив ідей Ф.Ніцше. Не випадково у драмі «Дівчина з арфою» Іван Васильович називає професора, як уже згадувалось вище, «Юпітером», син Юлій – «апостолом життя» [7; 162]. Як зауважила Н.Щур, «філософізм драматичних творів Я.Мамонтова проявився у спробі асимілювати ніцшеанську формулу про надлюдину, що ґрунтується на тезах: «Бог помер»; «Людина – це те, що треба подолати», «Надлюдина – це сенс світу» [4; 74]. У праці «Так казав Заратустра» Ніцше писав: «Людина – це лива, напнута між звіром і надлюдиною, лива над прірвою» [11; 135]. Таке твердження знаходить відображення у словах лікаря Рубана Я.Мамонтова: «...Гидка істота людина: глум над звірем і пародія на бога» [7; 167]. Схожі думки згодом будуть декларуватись в драматичному етюді «Захід», у п'єсі «Коли народ визволяється».

У драмі Я.Мамонтова «Дівчина з арфою» виразно прочитується і характерний для культури модернізму мотив «ціни фанатизму». Фанатизм Юлія, як і батька, полягає в науці: «...все життя – для науки!» [7; 146], фанатизм Віри Марківни – у коханні до чоловіка: «...я все життя безумно кохала Анатолія! Ти розумієш: кохала і кохаю! Він – мій бог, моя молитва, мій рай і моє пекло!» [7; 169]. Промовистою є фраза, сказана Вірою Марківною на початку твору, яка ніби пояснює причину багатьох людських бід:

Вір. Мар.: ...хай буде і наука, і спеціалізація, і культура. Але разом з тим хай буде і субота для людини, а не людина для суботи [7; 147].

Ці слова виразно перекликаються з біблійною настановою: «Пам'ятай день суботній, щоб святити його! Шість день працею і роби всю працю свою, а день сьомий – субота для Господа, Бога твого...» [12; 78].

Простежуються у п'єсі Я.Мамонтова і чехівські прийоми та мотиви. Згадаймо «Чайку» (1895-1896 рр.), «Іванова» (1887 р.), адже подібними фатальними пострілами зводять рахунки з життям головні герої Треплев («Чайка»), Іванов («Іванов»). І чи не запозичений персонаж Я.Мамонтова лікар Рубан у А.Чехова, адже подібно, лікаря Львова зустрічаємо у п'єсі «Іванов», лікаря Дорна у «Чайці», лікаря Астрова у «Дяді Вані»?

Разом із тим, очевидно, наслідуючи не лише А.Чехова, а й Г.Ібсена, Я.Мамонтов виписує героя другого плану, адже він прочитується водночас і в лікареві Хердалі з п'єси «Будівничий Сольнес». Хердал наділений подібними рисами, мову його автор також зрідка увиразнює ключовими фразами, що містять підтекст. Як-от: «Юність і справді з'явилась і постукала до вас у двері» [13; 213]. А чи не уособлює цю Юність дівчина з арфою Я.Мамонтова, як уособлює її Хільда Г.Ібсена? Спроектувалася у драмі «Дівчина з арфою» й фраза, сказана Сольнесом, яка згодом навіть стала крилатою: «Юність – це відплата. Вона стоїть на чолі перевероту. Ніби під новим знаменом» [13; 224]? І нарешті, не можна не помітити, що образ дружини будівничого Сольнеса Аліни став, певною мірою, прообразом дружини професора Будновського Віри Марківни. Професор, як і будівничий, давно не кохає свою дружину. Більше того, вони подібно переживають у своєму шлюбі глибоку самотність. А «всяка самотність – провина», як казав Заратустра [11; 149]. У філософському трактаті Ф.Ніцше, а саме у промові Заратустри «Про шлях того, хто творить», знаходимо пояснення авторських концепцій образів героїв: «... Та колись тебе стомить твоя самотність, колись твоя гордість згорбиться, а твоя мужність надломиться. Колись ти заволоєш: «Я самотній!»

Колись ти уже не побачиш своєї вершини, а ницість свою побачиш просто перед собою; навіть велич твоя лякатиме тебе, мов привид. Колись ти заволаєш: «Усе – омана!»... І остерігайся також нападів своєї любові! Самотній занадто квапиться подати руку першому стрічному» [11; 150]. Водночас зрозумілою стає поява і значення Хільди в житті Сольнеса, дівчини з арфою в житті професора Будновського, як і Маргарити в житті Фауста. Взагалі «колізія неподоланної самотності митця навіть серед найближчих людей, його повсякденного дріб'язкового існування та служіння високому і небуденному є однією з центральних у всій «новій драмі» – від «Будівничого Сольнеса» та «Коли ми, мертві, пробуджуємось» Г.Ібсена й до «Затопленого дзвону» та «Міхаеля Крамера» Г.Гауптмана» [10; 24], – зазначає А.Матющенко.

У драмах «Дівчина з арфою» та «Будівничий Сольнес» подібно прочитується і смерть головних героїв, яка має спільну ознаку – вона не трагічна, більше того – вона естетизується, що було характерним для європейського письменства перелому віків. «Смерть, як і життя, стала проголошеним Ф.Ніцше «естетичним актом», як слушно зазначає О.Левченко [14; 58]. «Вмирай своєчасно! – таке гасло декларує Заратустра в промові «Про вільну смерть». – ...І кожен, хто хоче слави, мусить завчасу попрощатися із шанобою і навчитись важкого мистецтва піти своєчасно» [11; 152]. Наявністю такої смерті позначені драми Г.Ібсена «Будівничий Сольнес» (Хільда сприймає як перемогу смерть Сольнеса), «Гедда Габлер» (героїня, дізнавшись про самогубство свого коханого Левборга, гордо говорить, що в цьому є краса). Наявністю подібної смерті позначена й драма Я.Мамонтова (суїцид професора Будновського), коли переможно розливається сяйво весняного сонця і під звуки арфи лунає пісня дівчини.

Аналізуючи символістську драму Я.Мамонтова «Дівчина з арфою», приходимо до висновку, що п'єса Г.Ібсена «Будівничий Сольнес» почасти стала прикладом використання прийому «живого символу», й певною мірою, джерелом ідейного задуму. А це дає підстави вважати, що ранні твори автора ще цілком наслідувальні, зазнали значного впливу європейської модерністичної драматургії. Разом із тим, перша драма Я.Мамонтова свідчить про інтенсивний пошук автором власного творчого письма, про становлення його драматургічної майстерності.

Джерельні приписи

1. Костюк Ю. Творча і громадська діяльність Якова Мамонтова / Костюк Юрій // Яків Мамонтов. Твори. – К.: Дніпро, 1988. – С. 5-35.
2. Беляєва О.О. Родо-жанрова природа ліричної драми Я. Мамонтова «Дівчина з арфою» (аспекти містифікації) / О.Беляєва // Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І.Франка. – Вип. 30. – Житомир, 2006. – С. 175-180.
3. Мамонтов Я. Твори / Яків Мамонтов. – К.: Дніпро, 1988. – С. 528-550.
4. Щур Н. Модерна драма Якова Мамонтова / Н.Щур // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. – Рівне, 2000. – Вип. XII. – С. 72-80.
5. Щур Н. Художня своєрідність ранньої драматургії Я.А. Мамонтова / Н.Щур // Літературознавчі студії. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2001. – С. 286-295.
6. Кисельов Й.М. Майстри театральної літератури / Й.Кисельов. – К.: Мистецтво, 1976. – 237 с.
7. Криловець А.О. Українська література перших десятиріч ХХ століття: філософські проблеми / А.Криловець. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 256 с.
8. Кравченко А. Яків Мамонтов (1888-1940) / А.Кравченко // Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. Кн. 1: Перша половина ХХ ст.: Підручник / За ред. В.Г. Дончика. – К.: Либідь, 1998. – С. 398-401.
9. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму / Я.Поліщук. – Івано-Франківськ: Лілея, 1998. – 293 с.
10. Матющенко А. Час героя: Українська драматургія першої третини ХХ століття /

А.Матющенко. – К.: ПЦ «Фоліант», 2004. – 125 с.

11. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Ч. I. / З нім. перек. А.Онишко / Фрідріх Ніцше // Всесвіт. – К.: Радян. письм., 1990. – № 9. – С. 134-154.

12. Біблія. Ukrainian Bible: United Bible Societies, 1992. – 959 с.

13. Ібсен Г. Собр. соч. – Т. IV / Ібсен Генрик. – М.: Искусство, 1958. – 823 с.

14. Левченко О. Європейські рефлексії української драми початку XX ст. Олександр Олесь / О.Левченко // Український театр XX ст. – К.: ЛДЛ, 2003. – С. 36-70.

Резюме

Аналізується символістська драма Я.Мамонтова «Дівчина з арфою».

Ключові слова: драма, модернізм, символ, мотив.

Summary

Melnichuk O. The Yakiv Mammontov's symbolic drama «The girl with the harp»: the problems, influences and art originality

The article analyses the symbolic drama of Y.Mammontov «The girl with the harp».

Key words: drama, modernism, symbol, motive.

Аннотация

Анализируется символистская драма Я.Мамонтова «Девушка с арфой».

Ключевые слова: драма, модернизм, символ, мотив.